

Beyrut 1385/1986, I, 379-380, 398-400; İbn Kudâme el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-kebir* (nşr. M. Reşid Rizâ), Kahire 1346, III, 1-3; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hatîb), IV, 143-152; Aynî, *‘Umdetü'l-kârî*, İstanbul 1308, V, 182-185, 190-195; a.mlf., *el-Binâye*, Beyrut 1411/1990, III, 612-632; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir* (Bulak), II, 52-54; *Tecrid Tecemesi*, VI, 252-253, 255, 258-262; Süyûtî, *Tenvîrül-havâlik*, Kahire 1348, I, 211-212; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, II, 283-291; İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, Kahire 1315, III, 371-385; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, II, 139-145; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-‘akli’s-selîm*, Kahire, ts., I, 199-200, 203; III, 164-165; V, 159-160; VII, 176; Remfî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, Beyrut 1404/1984, III, 149-157; *el-Fetâva'l-Hindiyye*, I, 197-199; Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî ‘ale'l-Muvaftâ*, Beyrut 1411/1990, II, 204-209; Emîr es-San‘ânî, *el-‘Udde ‘alâ şerhi'l-‘Umde* (nşr. Abdülmü’tî Emîn Kal‘acî), Kahire 1410/1990, III, 281-288; İbrâhim Hakkı Erzurûmî, *Ma‘rifetnâme*, İstanbul 1330, s. 54, 75-78, 103; Şevkânî, *Neylül-evfâr*, Kahire 1380/1961, IV, 197-207; a.mlf., *es-Seylül-cerrâr* (nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed), Beyrut 1405/1985, II, 111-115; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, II, 90-96; a.mlf., *Tenbihül-gâfil ve'l-vesnân ‘alâ aḥkâmî hilâli ramazân* (*Mecmû‘atü'r-resâil* içinde), İstanbul 1325, I, 231-253; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Riyâzül-Muhtâr*, Bulak 1303, s. 342-363; Mercânî, *Nâzûretü'l-hâk*, Kazan 1287, s. 43-48; Azîmâbâdî, *‘Avnül-ma‘bûd*, VI, 433-456; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-aḥvezi*, Beyrut 1410/1990, III, 299-312; Muhammed Bahî, *İrşâdü ehli'l-mille ilâ işbâti'l-ehille*, Kahire 1329; Tantâvî Cevherî, *Risâletü'l-hilâl*, Kahire 1333/1915; El-mahlî, *Hak Dini*, I, 646-652, 681-684; a.mlf., “Rü’yet-i Hilâl Meselesi”, *SR*, XXII/561-564 (1339), s. 115-117, 132-134; a.mlf., “İsbât-ı Şehre Dair Nusûs”, a.e., XXII/565-566 (1339), s. 148-150; Reşid Rizâ, *Tefsîrül-menâr*, II, 149-151; a.mlf., “İsbâtü şehri ramazân ve bahşül-‘amel fihî ve fi gayrihî bi'l-hisâb”, *el-Aşâle*, III/21, Cezayir 1394/1974, s. 63-67; Merâgî, *Tefsîr*, Kahire 1389/1970, II, 73-74, 83-84; Abdülvehhâb el-Merâkeşî, *el-‘Azbü’z-zulâl fi mebahîşî rû’yeti'l-hilâl*, Katar 1397/1977; Seyyid Sâbik, *Fıkhû’s-sünne*, Beyrut 1398/1977, I, 435-437; Ali Bayram – M. Sadî Çöğenli, *Ayılar ve Rü’yet-i Hilâl*, Erzurum 1978; *Ramazan ve Bayramların Tesbitinde Benimsenecek Müsterek Metod Konferansı 27.11.1978 İstanbul-Türkiye*, Ankara, ts. (Diyânet İşleri Başkanlığı), s. 1-40; Yakup Çiçek, *Sahur Vakti ve Rü’yet-i Hilâl Mes‘alesi*, İstanbul 1983, s. 71-115; Zühayfî, *el-Fıkhû'l-İslâmî*, II, 597-610; Mohammad Ilyas, *New Moon’s Visibility and International Islamic Calendar for the Asia-Pacific Region*, Kuala Lumpur 1414/1994; a.mlf., “New Moon’s Visibility 2: Lunar Date Line Calculations, Sighting and Calendar”, *IC*, LVII/2 (1983), s. 87-112; Ahmed Hamdi (Akseki), “Savm ve Fıtırda Telefon ve Telgrafla Amel”, *SR*, XII/295 (1330), s. 154-155; Mehmed Fatîm (Gökmen), “Rü’yet-i Hilâl Meselesi”, a.e., XXII/555-560 (1339), s. 69-72, 84-87, 101-102; Muhammed Ebü'l-Ulâ el-Bennâ, “Aḥkâmü ihtilâfi'l-meṭâli”, *ME*, XXVI/4 (1954), s. 232-234; a.mlf., “Evḏâ‘u'l-hilâl ve ḥudûdü rû’yetih”, a.e., XXVIII/9 (1957), s. 838-841; Kâmil Miras, “Ramazan Hilâli”, *SR*, IX/218 (1956), s. 276-277; Osman Keskiçoğlu, “İsmâil Gelenbevi ve Subût-ı Hilâl Meselesi”, *AÜİFD*, XIII (1965), s. 21-30; “Re‘yü lecneti'l-iftâ fi'l-‘amel bi'l-ḥi-

sâbi'l-felekî li-ta‘yîni mevâkiti'l-‘ibâdât”, *el-Aşâle*, III/21, Cezayir 1394/1974, s. 11-21; Muhammed Tâhir b. Aşûr, “İtibârâtü-t-takvîm fi şübûti şehri’ş-savm ve bi'l-hisâbâti'l-felekî fi duḥûli’ş-şehri’l-kamerî”, a.e., III/21 (1394/1974), s. 23-27; Celâl Yıldırım, “Ramazan Hilâli”, *Diyanet Dergisi*, XIV/4, Ankara 1975, s. 232-238; M. Saim Yeprem, “Dinî Bayramların Tesbiti Üzerine”, a.e., XVII/5 (1978), s. 300-311; a.mlf., “Rü’yet-i Hilâl Konferansının Ardından: Neydi, Ne Oldu?”, *Nesil*, III/3, İstanbul 1978, s. 3-16; Ali Hasan el-Bulâtî, “Müşkiletü'l-hilâl eleyse lehâ min ḥal”, *ME*, LI/3 (1979), s. 639-657; Ahmet Baltacı, “Rü’yet-i Hilâl Münakaşaları”, *Diyanet Dergisi*, XVIII/1, Ankara 1979, s. 25-43; Kemal Güran, “İslâm Ülkeleri Arasında Ramazan, Bayram Günü Birliğinin Sağlanması”, *Nesil*, IV/37-38, İstanbul 1979, s. 98-100; Ali Şafak, “Ramazan Hilâli ve Kutuplara Yakın Yerlerde Namaz Vakti Mes‘eleleri Üzerine Bir Araştırma”, *İslâm Medeniyeti*, V/4, İstanbul 1981, s. 3-28; Ali Toksarı, “Nisab Açısından Rivâyet-Şehâdet Farkı”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, Kayseri 1983, s. 231-248; Mahmut Kaleli, “Kim Haklı, Müslüman Ülkeler Neden Farklı Günlerde Bayram Yapıyor?”, *İlim ve Sanat*, I/2, Ankara 1985, s. 63-69; A. Nihat Eskiçoğlu, “Hilâlin Tesbiti Rü’yetle mi, Hesapla mı Olmalı?”, a.e., II/7 (1986), s. 29-32; Muhammed Ali et-Teshîrî, “Bidâyetü’ş-şühûri’l-‘Arabiyye”, *Mecelletü Mecma‘i’l-fıkhî’l-İslâmî*, II/2, Mekke 1407/1986, s. 841-856; Muhammed el-Muhtâr es-Selâmî, “Tevhîdü bidâyeti’ş-şühûri’l-‘Arabiyye”, a.e., II/2, s. 857-874; Muhammed Abdüllatif el-Ferfûrî, “Risâletü bulḡati’l-meṭâli fi beyânî’l-hisâb ve’l-meṭâli”, a.e., II/2, s. 875-905; Hârûn Hafîl Cîlî, “Bidâyetü’ş-şühûri’l-‘Arabiyye”, a.e., II/2, s. 907-926; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, “Ḥavle itimâdi’l-ḥisâbi’l-felekî li-tahdîdi bidâyeti’ş-şühûri’l-kameriyye hel yecüz şer‘an ev lâyecüz”, a.e., II/2, s. 927-936; Abdullah b. Zeyd Âlû Mahmûd, “İctimâ‘u ehli’l-İslâm ‘alâ ‘idin vâhidin külle ‘âm ve beyânü emri’l-hilâli ve mâ yeterattebü ‘aleyhi mine’l-aḥkâm”, a.e., II/2, s. 939-965; Bekir b. Abdullah Ebü Zeyd, “Ḥükmü işbâti evveli’ş-şehri’l-kamerî ve tevhîdi’r-rû‘ye”, a.e., III/2, Mekke 1408/1987, s. 817-841; Mustafa Kemâl et-Târzi, “Tevhîdü bidâyeti’ş-şühûri’l-kameriyye”, a.e., III/2, s. 845-873; Muhammed Ali es-Sâys, “Tevhîdü bidâyeti’ş-şühûri’l-kameriyye”, a.e., III/2, s. 925-969; Sâlih b. Muhammed, “el-Aḥkâmü’l-müte‘allika bi’l-hilâl”, *Mecelletü’l-Buḥûşî’l-İslâmiyye*, sy. 27, Riyad 1988-89, s. 91-118; Mâcid Ebü Rahye, “İsbâtü’l-ehille”, *Mecelletü’ş-şer‘a ve’l-dirâsâti’l-İslâmiyye*, VI/13, Küveyt 1989, s. 375-419; Ahmed Muhammed Şâkir, “Dinî Günlerin Tesbitinde Hesaba Güvenilebilir mi?” (trc. Rahmi Yaran), *Diyanet Dergisi*, XXVIII/2, Ankara 1992, s. 3-13; C. Schoy, “Ay”, *İA*, II, 38-40; J. Schacht, “Hilâl”, *EP* (İng.), III, 379-381; D. A. King, “al-Maṭâli”, a.e., VI, 792-794; a.mlf., “Ru‘yât al-Hilâl”, a.e., VIII, 649-650; C. Schoy – [Nüzet Gökdoğan], “Ay”, *Küçük Türk İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1980, I, 237-240; Muammer Dizer, “Ay”, *DİA*, IV, 183-188.

İRFAN YÜCEL

□ TÜRK EDEBİYATI. Divan şiirinde hilâl ile ilgili zengin mazmunlar teşekkül ettiği gibi hilâl çeşitli teşbihlerin de konu-

su olmuştur. Bâkî’nin, “Ne hoş yaraştı si-pihre kevâkib içre hilâl / Takındı pâyine gûyâ ki cevherî halhal” beytiyle başlayan kasidesinin uzun nesîb bölümü hemen tamamen hilâlin görünmesiyle ilgili söz oyunlarından ibarettir. Ayrıca harflerle hilâl arasında edebî ve tasavvufî yönden münasebetler kurularak bazı yorumlar yapılmıştır. Harflerin hilâl ile münasebeti daha çok imlâ yönündendir. Meselâ Allah kelimesi (الله) hilâl (هلال) ve lâle (لale) kelimeleriyle aynı harfleri ihtiva eder. Lafzedi celâl elifle başladığı ve elif hilâl ile benzediği için eski şiirde hilâlin Allah’ı telmih ettiği kabul edilmiştir. Âşik aşk yükü ve ıstırabıyla, ihtiyar da ömür ve kahır yüküyle iki büklüm olup dâl (د) harfine dönmüş ve bu haliyle hilâl ile benzetilmiştir. Dâl kelimesi aynı zamanda “delâlet eden, delil olan” mânâsına gelir. Gökyüzü sayfasında Hakk’ın varlığına delâlet eden yazılmış dâl harfiyle kastedilen de yeni aydır. Yay çekilirken okçunun boynu eğilir, dâle benzer; hilâl de felek yayını çeke çeke dâle dönmüştür. Sevgilinin kaşı ile hilâl arasındaki çok yaygın benzetme âşığın derdten belinin bükülmesi imajıyla beraber kullanılmıştır: “Yine bir kaşı hilâlin sitemi çerh gibi / Kaddımı kıldı kemer tâtakımı eyledi tāk” (Bâkî). Kaş-hilâl-yay ilişkisi içinde kaşlar ve hilâl râ (ر) harfine benzetilir. Hz. Peygamber’in, eline kalem almadığı halde felek levhasına iki râ (ر) harfi yazdığı söylenerek inşikâku’l-kamer mücizesine telmih yapılır. Receb ayının ilk harfi olan “râ”nın hilâl ile benzetilmesi üç ayların başladığına da işaret edilmiştir. Hilâlin doğması ve görünmesi, gökyüzü kâtinin gökyüzü levhasına güneşin altın suyu ile bir lâm (ل) harfi yazması şeklinde düşünülmüştür. Lâm harfi de “dâl” gibi beli bükük âşığı veya ihtiyar temsil eder. Ebced hesabına göre lâm harfi otuz sayısına tekabül ettiği için “lâm” a benzetilen hilâl de otuz sayısını, yani otuz günlük zaman dilimi olan ayı sembolize etmiş olmaktadır. Nûn (ن) harfi de şekil bakımından yeni aya benzetilir; noktası ise yıldızdır. Diğerlerinde olduğu gibi bazan bu harfin de kâtibî güneştir. Hilâl ters yazılmış nûn da olabilir. Bâkî’nin, “Ya nûndur görünür âhirinde şa‘bânın / Ya râdir ot ramazan eweline olmuş dâl” beyti bunu anlatır. Diğer taraftan hilâlin görünmesiyle başlayan ay başlarında sevgilinin kaşlarına benzeyen hilâli görünce âşığın derdi artar. Yine hilâl-kaş ilişkisinde çatık veya eğri kaşa benzetilen hilâl ile “çatık kaş”, “kaş eğmek” sözleri Hakk’ın celâl ve kâhâr isimlerine delâlet eder. Hilâl aynı

zamanda işlemeli gök seccadesine secde eden bir mümindir.

Hilâl (mâh-ı nev) gökyüzünün kulağı, ağız veya dudağıdır: “Âteş-i âhım Hayâlî yakmaya çarhı deyü / Encüm ile mâh-ı nev oldu felekte göz kulak” (Hayâlî Bey). Bazan da hayretle açılmış bir ağza benzetilir. Nitekim şaşırmanı veya takdiri ifade eden “ağız açık kalmak”, “parmağını ısırma”, “hayret parmağı” deyimlerinde ağız ve parmak hilâlî ifade eder. Hayâlî Bey’in, “Berk-î âhım âsümâna şöyle hayret verdi kim / Dişledi dendân-ı pervîn mâh-ı nev barmağını” beyti bu anlayışı aksettirir. Hilâl gökyüzünün parmağını oynatmasıdır. Altın bağışlayan güneş zenginine karşı hilâl el açan bir yoksuldur. Beş hilâl ile beş parmağa işaret edilir. Sevgilinin parmağından kesilen tırnak da hilâl gibidir. Şeyh Galib’in, “Ay yenisi gökte ne ülker satar / Değmeyecek kestiği tırnağını” beyti bunu anlatır. Bulutlar arasında kalan hilâl ise sevgilinin pamuk içinde saklanan tırnağıdır. Güzelin ufuk misali yakasından görünen göğsü ve beli de hilâle benzetilmiştir.

Gökyüzü ve gök cisimleriyle hayvan veya hayvanla ilgili unsurlar arasında çeşitli tasavvur ve tahayyülleri görmek mümkündür. Bunlardan göklerin dönmesiyle at arasında ilgi kurularak hilâl gümüş veya altın bir eyere, üzengiye (rikâb) ve nala, yıldızlar da nal çivisine benzetilir. Eski bir gelenek olarak düşmanı şaşırtmak için bazan atın ayağına nal ters çakılırdı. Hilâlin ters çakılmış nala teşbihi bundan dolayıdır. Rengârenk görünmesi, beş vakitte ötmesiyle horoz- zaman ilişkisi içerisinde gökyüzü horoza benzetilmekte, hilâl de bu horozun ibiği veya kuyruğu olmaktadır. Hilâl, iki ucu kanada benzetilerek gökte uçan beyaz bir güvercin şeklinde tasavvur edilir. Güvercinler haberleşmede kullanıldığından hilâl de her ayın başlangıcını haber veren bir güvercin gibidir. Gökyüzü kumru olarak düşünüldüğünde hilâl gagasına, hâle de boynundaki siyah halkaya benzetilir. Bu halka aynı zamanda kullağa, âşıklığa ve esarete işaret eder.

Hilâl, gökyüzü denizinin ufuk sahillerinde görünen bir gümüş balığıdır. Kazâ ve kader oklarının atıldığı bir yay veya okçuların parmaklarına taktıkları kemikten yapılmış bir çeşit yüzük olan zihgirdir. Gökyüzüne asılmış kılıç veya hançerdir: Bâkî’nin, “Heman bu hançer-i zerrin-gilâf-ı pâşâdır / Ki tâk-ı arşa asıldı bu şeb hilâlmisâl” beytiyle Fuzûlî’nin, “Adû-yı câhının kat-ı hayâtıyçün çeker her ay / Gilâf-ı lâciverdîden hilâl-i âsmân hançer” beyti bu-

nu ifade eder. Hançer veya kılıç benzetmesiyle gök çarkı hilâlî bileyip keskinleştirirken çıkan kıvılcımlar da yıldızları teşkil eder.

Hilâl, gök sofrasının veya Tanrı sofrasının dilimlenmiş ekmeğidir. Ramazanın başlamasını, orucun bitmesini, yiyip içmeye ve eğlenceye başlanılmasını telmihen hilâlin en çok benzetildiği unsurlardan biri de kadehtir. Hilâl kadeh olunca şafak şaraba, yıldızlar mezeye, devamlı döndüğü için felek de sâkiye benzetilir. Cer kâsesi denilen dilenci keşkülü, çaydanlık demliğine benzeyen eski tip çocuk emziği ve kürdan yeni aya teşbih edilirken dolunay da nurdan bir tabağa, gümüşten bir kâseye, iki kefeli bir teraziye veya ölçüğe benzetilir.

Nakil vasıtaları bakımından en çok hilâl-gemi veya kayık münasebetleri kullanılmaktadır: “Mâh-ı nevden Dicle’de gösterdi zevraklar misâl / Kim görüptür kim ola bir âsümânda bin hilâl” (Fuzûlî). Gökyüzü engin bir deniz, ufuklar sahil, hilâl de bu sahillerde dolanan veya kan deryasına benzeyen şafak vakitlerinde bu deryaya batan bir gemidir. “Kara” kelimesi “arazi” ve “siyah” mânâsınadır. Kara görününce geminin karaya, sahile süratle yaklaşması gibi hilâl gemisi de ufka yönelir veya hilâl dümenini kıran yeni ay ecel teknesi, ölüm gemisi yani tabut olarak da tahayyül edilir.

İnşâî unsurlar bakımından hilâl meçhâle (alem), kapı halkasına, yıldız mücevherlerini koruyan gökyüzü hazinesinin gümüşten kilidine ve anahtarına, gök sayrınının kemerine, gök deryası üzerinde bir köprüye, yıldız tanelerini ihtiva eden bir tuzağa ve beşiğe benzetilmiştir.

Türk folklorunda da hilâle ilgili çeşitli inanışlar mevcuttur. Hilâlin ilk günü gebe kalan kadının çocuğu güzel olur. Hilâlin ağız yukarıda görünürse ucuzluğa, ucu yukarıda olursa o yıl kışın şiddetli geçeceğine, sırt üstü olursa zelzeleye ve belâya işaret sayılması bunlardandır (ayrıca bk. AY).

Halk edebiyatında hilâl divan şiirinde olduğu kadar zengin mazmun ve teşbihlerle kullanılmamıştır. Karacaoğlan’ın, “Çeşit çeşit bağlamışsın başını / Uydurmuşsun zülfe hilâl kaşını” mısralarında olduğu gibi sadece sevgilinin kaşının benzetildiği teşbih veya istiâre olarak değişik motiflerle tekrarı oldukça yaygındır. Cumhuriyet döneminde halk edebiyatı şekil ve motiflerinden faydalanılarak yazılmış bazı şiirlerde de hilâle bu anlamıyla yer

verilmiştir: “Gel ey hilâl kaşım dizim üstüne / Ay bir yandan sen bir yandan sarbeni” (Sabahattin Ali).

Tanzimat’tan sonra değişen ve toplum meselelerine açılan yeni Türk edebiyatında hilâl, divan şiirindeki mazmunların hemen hiçbirisiyle ifade edilmemiştir. Şinâsi’nin, “Vaktâ ki felek şekli-i hilâlin kamer eyler / Gün geçtiğini ömr-i beşerden haber eyler” beytinde olduğu gibi zamanın geçişinin sembolü olan hilâl, bunun dışında pek az örnekte de tabiattaki gerçek varlığıyla ortaya çıkar ve çok defa şairin bulunduğu ruh haliyle özdeşleşir. Recâizâde Mahmud Ekrem’in “Hilâl-i Seher”, Tefvîk Fikret’in “Ufuk ve Hilâl”, Ahmed Hâşim’in “Hilâl-i Semen” adlı şiirleri bu çeşit kullanımın birkaç örneğidir. Buna karşılık bayraktaki hilâl dolayısıyla daha zengin çağrışımlara açıldığı görülen ifadelere rastlanır. Çerkezşeyhizâde Halil Hâlid’in *Hilâl ve Salib Münâzaası* (Kahire 1325) adlı kitabında olduğu gibi fikrî eserlerde Hıristiyanlığın sembolü olan salibe karşılık hilâl İslâm’ı temsil eder. Nâmık Kemal’in “Hilâl-i Osmânî” manzumesiyle Yahya Saim’in (Ozanoğlu) *Hilâlin Gölgesinde: Çanakale-Kütü’l-emâre Zafer Destânı* adlı şiir kitabı bu semboller etrafında kaleme alınmıştır. Mehmed Âkif’in şiirleri arasında *Âsım*’da, “Bir hilâl uğruna yâ Rab ne güneşler batıyor”; “İstiklâl Marşı”nda, “Çatma kurban olayım çehreni ey nazlı hilâl” ve “Dalgalar sen de şafaklar gibi ey şanlı hilâl” mısraları, bayrak dolayısıyla hilâlin dinî ve millî bir sembol olarak ifadesinin en hamsâî-lirik örneklerini teşkil eder. Ahmet Cemil Akıncı’nın *Hilâllerin Gölgesinde* (İstanbul 1967), Sevinç Çokum’un *Hilâl Görününce* (İstanbul 1988) adlı romanlarında aynı sembol tema olarak işlenmiştir.

Hilâl aynı zamanda, kemik ve şimşir gibi sert ağaçtan yapılmış, kulak ve diş temizliğinde kullanılan bir ucu sivri, diğer ucu kaşık gibi enli bir aletin adıdır. Bu alet Sâbit’in, “Kimsenin kurcalama aybını mânend-i hilâl / Belki setr etmede hemhâsiyyet-i misvâk ol” beytiyle edebiyata da girmiştir. Mahalle mekteplerinde çocukların harfleri göstermede, hecelemede veya satır takibinde kullandıkları, bir iplikle kitabın arasında bağlı duran gümüş veya tunçtan yapılmış alete de hilâl denir. Bâkî’nin, “Sarındı meh yine bir hûb Yûsufî destâr / Sokundu farkına bir tâne ince sîm hilâl” beyti buna işaret eder. Bu incelekte bir borudan akan su miktarına da hilâl denilmiştir. Konak veya hamamlara verilen suyun bedelinin tesbitinde hilâle

bağlı olarak şu ölçü birimleri kullanılmıştır: 2 hilâl = 1 çuvaldız, 2 çuvaldız = 1 ikili, 4 çuvaldız = 1 masura, 2 masura = 1 kamaş, 4 masura = 1 lüle, 3 lüle = 1 salma (Pakalın, ilgili maddeler; ayrıca bk. SÂ'). Hilâle benzeyen bir çeşit kadeh ise "hilâli" olarak adlandırılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmed Çavuşoğlu, *Necâti Bey Divânı'nın Tahlîli*, İstanbul 1971, s. 242-245; Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 445-449; A. Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* (nşr. Cemal Kurnaz), Ankara 1992, s. 205; İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara 1995, s. 5, 57-59, 252; Cemal Kurnaz, *Hayâlî Bey Divanı Tahlîli*, İstanbul 1996, s. 475; Pakalın, I, 830; "Hilâl", *TDEA*, V, 233.

CEMAL KURNAZ

Sembol Olarak Hilâl. Ayın evreleri içinde dolunay güzellik ve parlaklık, hilâl ise bunlarla birlikte yenilik, doğum ve taze hayat simgesi kabul edilir. Ay tarihinde pek çok toplum tarafından tanrı sayılmış ve ayla ilgili birçok mit oluşturulmuştur. Türk mitolojisinde de bu türün örnekleri oldukça fazladır. Bunların bir bölümü Türkler'in ve Moğollar'ın menşei veya ilk yaratılışa ilgilidir. Kırk günlük iken konuşmuş, yakışıklı ve çok kuvvetli efsanevi bir kahraman olan Oğuz Han'ın ışıkla gelen "altın kazılık kız" ile evliliğinden Gün, Ay ve Yıldız doğmuştur. Bu mit Sumer kozmogonisiyle büyük bir benzerlik arzeder (Türker-Küyel, s. 521). Memlûkler devrinde Mısır'da yaşamış Türk asıllı Aybeg ed-Devâdârî'nin Türkler'in menşeiyle ilgili olarak anlattığı yaratılış destanına göre insanlığın veya Türkler'in cediti Ay-Atam'dır (Ögel, I, 485).

Uygur Türkleri Mani ve Buda dinlerini benimsedikten sonra "Kök Tengri"ye "Ay Tengri" demeye başlamışlardır; bunun Hârizmşahlâr döneminde devam ettiği görülmektedir (a.g.e., II, 202-203). Bazı kağanlar için "ay tanrıda kut bulmuş" ifadesi kullanılırdı (Kafesoğlu, s. 125-126; Caferoğlu, sy. I, s. 112-114). Emel Esin'e göre Türkler'in milâttan en az bin yıl önceki atalarının dahi ay-yıldız hükümdarının ve parlaklığın simgesi sayılıyordu; daha sonraki Türk toplumlarında da bu gelenek sürdü. Göktürk boylarından bazıların damgaları hilâl şeklindeydi ve Uygur tuğları ile Karahanlı bayrağının hilâl alemleri vardı; Karahanlılar'ın sikkelerinde de hilâl motifi bulunmaktaydı (Esin, I, 313 vd.).

Sumerler'in Sâmil'er'de Sin'e tekabül eden ay tanrıları Nanna'nın sembolü hi-

lâldi. Mezopotamya'da bulunan tarihî kalıntılar içinde özellikle mühürlerde ve sınıır taşları üzerinde hilâle çok sık rastlanmaktadır. Ortadoğu'da değişik adlarla Mısır, Roma ve Yunan medeniyetlerinde görülen gök cisimlerine tapınma geleneğinde ay tanrısı / tanrıçası da hilâl şeklinde tasvir edilirdi (Gray, s. 98-99).

Eski Ortadoğu'da hilâl sadece Mezopotamya'da değil çok geniş bir alanda sembol olarak kullanılmıştır. Mısır'da Thot ay tanrısı, İsis ay tanrıçası idi ve başlarında hilâle kuşatılmış kurs bulunan bir başlıkla tasvir edilirdi. İran'da da hilâl sembolünün önemli bir yeri vardı. Düalist Zerdüşti tasavvuruna göre tanrı Hürmüz'ün iki gözünden biri ay, diğeri güneşti. I ve II. Darius (Dara) gibi bazı Ahamenî hükümdarlarına ve hânedanlarına ait paralarda hükümdar tasvirlerinde tacın üzerinde bir hilâl yer almaktadır (*A Survey of Persian Art*, VII, 126, 127). Sâsânî paralarının çoğunda da hilâl bulunmaktadır ve bunların bir kısmı yıldızlıdır (a.g.e., VII, 251-252).

Mezopotamyalılar, eski Hintliler ve Amerika kıtası yerlilerinden Mayalar ayın evrelerini takvim ve tarih belirlemede kullanmışlardır; Eski Ahid ve Kur'an'a göre de ay için menziller yaratılmasının hikmeti budur. Mezmuurlarda ayın tarih belirlemedeki önemine işaret edilir (104/19). Yahudiler için ayın ilk günüyle bedir günü bayramdı. Bununla birlikte yahudiler hilâli bir sembol olarak kullanmamışlardır.

Kur'an'da, "Sana hilâllerden sorarlar. De ki: Onlar insanlar için vakit ölçüleridir ..." (el-Bakara 2/189) buyrulur. Ayrıca yılların sayısı ve hesabının bilinmesi için aya menziller tayin edildiği (Yûnus 10/5), onun eğri hurma dalı haline gelinceye kadar inceldiği ve bir yörüngede döndüğü (Yâsîn 36/39-40) belirtilir. Hadislerde hilâl daha çok oruç ve hac zamanının tesbitiyle ilgili olarak geçmektedir (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "hilâl" md.). Hilâl Allah'ın varlığının ve kudretinin delillerinden biri sayılır. Birçok âyette ayın insanların hizmetine sunulduğu belirtilir, ayrıca birkaç yerde onun üzerine yemin edilir (bk. M. F. Abdülbâki, *Mu'cem*, "kımır" md.; ayrıca bk. AY). Geçmiş kültürlerde farklı bir anlam taşısa da âyet ve hadislerde anlatılan özellikleri sebebiyle hilâlin müslümanlar tarafından mutluluk, sevinç ve dirilişin sembolü olarak kullanılmasında bir sakınca görülmemiş olmalıdır. İbn Hacer el-Askalânî'nin İbn Yûnus'tan naklettiği rivayete göre Hz. Peygamber, kabilesinin elçisi sıfatıyla Medine'ye gelen Sa'd b. Mâ-

lik b. Ubeysir el-Ezdi'ye kavmine götürmesi için üzerinde hilâl bulunan siyah bir bayrak vermiştir (*el-İşâbe*, II, 32). Ayyıldız motifinin Hz. Meryem ve İsâ'yı sembolize ettiği, önceleri İskenderiye'nin, daha sonra da İstanbul'un sembolü olduğu ve Türkler'le müslümanlara Bizans'tan geçtiği ileri sürülmüşse de Abdülhay el-Kettânî yukarıda zikredilen rivayetin bu son iddiayı geçersiz kıldığını belirtmektedir (*et-Terâtibü'l-idâriyye*, II, 80). Emevîler'in ayyıldız motifli Sâsânî paralarını kullanmalarında bunun bir payı olsa gerektir.

Hilâl motifinin bir sembol olarak VII. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında kullanıldığı görülmektedir. Emevîler döneminde Bîşâpûr'da basılan paralar Muâviye, Haccâc ve daha sonra Taberistan Valisi Ömer b. Alâ tarafından kompozisyonları değiştirilmeden ay-yıldızlar arasına besmele, kelime-i tevhid veya bazı âyetler eklenerek yeniden darbedildi (Tözen, I, 3, lv. 1-36). Abbâsîler döneminde kendini bağımsız sayan devletler tarafından kesilen sikkeler arasında da hilâl motifi taşıyanlar vardı. Bunlardan X ve XI. yüzyıllara ait Karahanlı sikkelerinde bulunan hilâl motifi içine "lillâh", "adl", "ilig" (hükümdar) gibi bazı ibareler yazılmıştı (Esin, I, 355-356). Musul Zengî Hükümdarı Nâsirüddin Mahmud'un bakır dirhemlerinin bir yüzünde hilâl ortasında taç giymiş hükümdar kompozisyonu bulunmaktaydı (*Treasures of Islam*, s. 529). Daha sonra Büyük Selçuklular, Hârizmşahlâr ve Anadolu Selçuklularınca benimsendiği anlaşılan hilâl İhanlı paralarında da yer almıştır. Mîrhând, Gazneli Hükümdarı Sebük Tegin'in hilâli ordusunda bir sembol olarak kullandığını belirtmektedir (*Rauzatü's-sâfâ*, IV, 26). XI. yüzyılda Roma-Cermen İmparatoru IV. Heinrich ile Papa VII. Gregorius arasında çıkan anlaşmazlıkta papanın krala karşı 1082'de gönderdiği orduda, göğüslerinde altından yapılmış hilâller taşıyan Sicilyalı müslüman askerler de vardı (Yakup Artin Paşa, I/3, s. 39). Fâtımîler'den kalan hilâl biçimi kolyelerle Haçlı seferlerini konu alan minyatürlerdeki müslümanların kalkanlarında görülen aynı tarz motifler bu bilgiyi doğrulamaktadır. II. Baudouin'in Haçlılar'a bağlı olduğu ve Dâviyye (Templier, Templar) şövalyelerinin kiliseye çevirdikleri Kubbetü's-sahre'nin kubbesine altın bir haç yerleştirilmiş (*İA*, VI, 945), Selâhaddin-i Eyyûbî Kudüs'ü Haçlılar'dan geri aldığı zaman (583/1187) bu haçı indirip yerine uçları birbirine yakın hilâl şeklinde bir alem koydurmuştu (a.g.e., VI, 960). Bu olaydan